

DOI: 10.15421/272205

UDC 94 (477) «1835/1908» (092)

С.І. Світленко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДОЛЮБЕЦЬ ТА УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ ПЕТРО ЄФИМЕНКО (1835–1908): НА СЛУЖБИ ГРОМАДСЬКОЇ СПРАВИ І НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКИ

E-mail: svitlenko@gmail.com
ORCID: 0000–0003–3313–9036
ResearcherID: R-5856–2017

Анотація. *Метою статті є висвітлення діяльності П.С. Єфименка (1835–1808) як українського народолюбця та українознавця. Методами дослідження стали історико-типологічний, персоналістичний, системний. Джерелами є архівні документи, опубліковані автобіографічні матеріали, наукові та публіцистичні розвідки, епістолярії П. Єфименка, спогади та щоденникові записи сучасників тощо. Основні результати полягають у з'ясуванні особливостей громадської та наукової діяльності Петра Єфименка. На північному засланні він продовжував опікуватися українським національним культурництвом, яке стало серцевиною його світогляду. Вивчення життя народу він розглядав як засіб національного самопізнання. Розглянуто подальшу культурницьку працю діяча у Воронежі, Самарі, Чернігові та Харкові. Акцентовано на зв'язках із діячами українського національного руху та земських установ. Показано, що П. Єфименко зробив помітний внесок у розвиток статистики, етнографії, фольклористики, історичних знань, публікацій джерел з українського минулого, звичаєвого права. Розкрита участь українського народолюбця та українознавства П. Єфименка у часописах українського спрямування, зокрема в журналах «Основа», «Киевская старина» тощо, у важливих наукових, культурних та громадських інституціях. Наголошено, що український діяч перебував на національно-демократичних ідейних позиціях і накреслив детальну програму вивчення українського народництва як національно-культурницького руху. Стислі висновки. Доведено, що впродовж 1860-х-1900-х рр. П. Єфименко проводив активну інтелектуальну діяльність, яка сприяла поступу української громадської справи та національної науки. Практичне значення статті в тому, що представлений матеріал матиме інтерес для фахівців у контексті вивчення етнонаціональної та суспільно-політичної історії України другої половини XIX – початку XX ст. Оригінальність статті полягає в осягненні малознаних аспектів національно-культурницької діяльності українського народолюбця та українознавця. Наукова новизна полягає в актуалізації процесу діяльності П. Єфименка. Тип статті: описово-аналітичний.*

Ключові слова: північне заслання, українські народолюбці, інтелектуальна діяльність, національне культурництво, наукові, культурні, громадські інституції.

S.I. Svitlenko

Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

UKRAINIAN NARODOLYUBETS AND UKRAINIAN SCHOLAR PETRO YEFYMENKO (1835–1908): IN THE SERVICE OF PUBLIC AFFAIRS AND NATIONAL SCIENCE

Abstract. *The aim of the article is to highlight the activities of P.S. Yefymenko (1835–1808) as a Ukrainian narodolubets and Ukrainian scholar. The research methods were historical-typological, personalistic, systemic. Sources: archival documents, published autobiographical materials, scientific and journalistic investigations, epistles of P. Yefymenko, memoirs and diary entries of contemporaries, etc. The main results are to find out the peculiarities of Petro Yefymenko's public and scientific activity. In the northern exile, he continued to take care of Ukrainian*

national culture, which became the core of his worldview. He viewed the study of people's lives as a means of national self-knowledge. Further cultural work of the figure in Voronezh, Samara, Chernihiv and Kharkiv is considered. Emphasis is placed on relations with figures of the Ukrainian national movement and zemstvo institutions. It is shown that P. Yefymenko made a significant contribution to the development of statistics, ethnography, folklore, historical knowledge, publications of sources from the Ukrainian past, customary law. The participation of the Ukrainian patriot and Ukrainian studies P. Yefymenko in Ukrainian magazines, in particular in the magazines «Osнова», «Kievskaya Starina», etc.; in important scientific, cultural and public institutions. It was emphasized that the Ukrainian activist held national-democratic ideological positions and outlined a detailed program for studying Ukrainian populism as a national-cultural movement. *Brief conclusions*. It is proved that during the 1860s and 1900s P. Yefymenko carried out active intellectual activity, which contributed to the progress of Ukrainian public affairs and national science. *The practical significance* of the article is that the presented material will be of interest to specialists in the context of studying the ethno-national and socio-political history of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries. *The originality* of the article lies in understanding the little-known aspects of the national and cultural activities of Ukrainian patriots and Ukrainian scholars. Scientific novelty in actualizing the process of P. Yefymenko's activity. *Article type*: descriptive-analytical.

Key words: northern exile; Ukrainian patriots; intellectual activity; national culture; scientific, cultural, public institutions.

Вступ. Петро Савич Єфименко належав до неординарних постатей в українському національному русі та українознавстві та другої половини XIX – початку XX ст. Так, Сергій Єфремов у своїй книзі «В тісних рямцях» називав його поряд із П. Чубинським та О. Кониським серед «більш енергійних із молодих українців» періоду 1860-х рр. [15, с. 161]. Дмитро Дорошенко звернув увагу на участь П. Єфименка в журналах «Основа» та «Киевская Старина» [8, с. 123, 141, 169]. Громадський та науковий досвід цього українського історичного діяча становить дослідницький інтерес із погляду становлення національної свідомості та ідентичності, що не втрачає актуальності і для сучасного покоління.

Історіографія. У нашій попередній статті про формування світогляду П. Єфименка вже йшлося про праці низки українських дослідників, зокрема Л. Г. Іванової, Р. П. Іванченко, А. М. Катренка, М. Палієнко, Н. С. Побірченко, Т. В. Портнової, де згадувалося про цього діяча [33, с. 97]. Проте й досі в сучасному українському історіописанні не створено біографії українського громадського діяча й інтелектуала П. Єфименка, постать якого залишається призабутою навіть у колах спеціалістів. Такий стан історіографічної розробки серед українських фахівців зазначеної персоналії тим більше дивний, що в новітньому західноєвропейському історіописанні постать П. Єфименка вже викликала цілком зрозумілий дослідницький інтерес, зокрема в гендерному контексті. Свідченням цього є змістовна монографія професора східноєвропейської історії Віденського університету (Австрійська Республіка) Андреаса Каппелера [42]. Ян Сурман, запрошений науковець Інституту Гердера (Марбург, ФРН), цілком справедливо зауважив, що дослідник інтелектуальної біографії Олександри та Петра Єфименків А. Каппелер зосередився у своїй монографії «на двох надзвичайно важливих для української історіографії авторах, праці яких після короткого періоду популярності практично канули в Лету» [36].

Метою статті є висвітлення діяльності П. С. Єфименка (1835–1808) як українського народолобця та українознавця другої половини XIX – початку XX ст.

Об'єктом дослідження є постать українського народолобця та українознавця Петра Єфименка, а **предметом** – напрями і змісти громадської діяльності та національно-культурницької праці українського інтелектуала.

Джерельною базою статті є архівні документи центральних державних архівних установ, відділів рукописів бібліотек та галузевих академічних установ України і Російської Федерації, опубліковані автобіографічні матеріали, наукові та публіцистичні розвідки, епістолярії П. Єфименка, спогади та щоденникові записи сучасників тощо.

Наукова новизна полягає в актуалізації процесу діяльності П. Єфименка як українського народолюбця та українознавця.

Виклад основного матеріалу та результати. У середині 1861 р. український народолюбець П. Єфименко, відправлений царським режимом на північне заслання, приїхав до Архангельська, де був приязно зустрінутий місцевим губернатором Миколою Арндаренком (Арендаренком), автором «Историко-этнографического описания Полтавской губернии». Губернський чиновник пообіцяв посприяти звільненню П. Єфименка і порадив тим часом поопікуватися вивченням народного життя. Заслання направили канцелярським службовцем спочатку в Онегу, а потім перевели в Холмогори, де він служив писарем, а згодом – дворянським засідателем повітового суду. Після закриття цієї установи П. Єфименко жив на казенний пайок, який відпускався засланням. Життя на півночі було вкрай важким через холод і голод. Проте сумувати не випадало, адже в Холмогорах мешкало чимало адміністративних засланців. Серед них зустрічалися поляки, яких підозрювали у співчутті Польському повстанню 1863–1864 рр., та росіяни, котрі проходили по різних політичних справах [12, с. 41].

Утім у Холмогорах, як розповів П. Єфименко українському вченому-криміналісту та громадському діячу Олександрю Кістяківському в 1876 р., над ним встановили жорсткий поліцейський нагляд й обмежили право на пересування за межі міста. Заслання позбавили прав давати уроки, вступати на службу, брати свідectво на торгівлю тощо. Кожен крок і слово П. Єфименка контролювалися, а його кореспонденція перлюструвалася і піддавалася цензурі. До нього не доходили навіть численні кореспонденції з етнографічними матеріалами. О. Кістяківський був вражений витримкою й мужністю П. Єфименка, про якого писав: «Це людина недюжинна, скільки можна судити по його діяльності. Одне вже те, що він не пав під ударами долі за самої гіркої долі, а, навпаки, своїми працями вийшов на світ Божий, дає йому право зайняти місце в галереї тих, хто складає сіль людства» [20, с. 270].

На початку 1860-х рр. П. Єфименко публікувався в часописах українського спрямування, таких як «Основа» за 1861 і 1862 рр., та в «Черниговском Листке» за 1863 р. [12, с. 42]. Особливо примітною стала його активна участь у такому важливому для розвитку українського національного руху та національної свідомості виданні, як «Основа». Невипадково, в історичному нарисі Л. Красовського «Украинофильство» прізвище П. Єфименка згадувалося третім після таких знаних авторів-основ'яч у галузі етнографії, як П. Чубинський та В. Антонович, і перед І. Новицьким, М. Номисом (Симоновим), О. Кониським, О. Лазаревським, Б. Познанським, М. Гатцуком [6, л. 77]. У «Черниговском Листке» він був одним із головних кореспондентів поряд із П. Кулішем, О. Кониським, Номисом (М. Симоновим), О. Лазаревським та ін. У цьому часописі були його матеріали з історії України та з української бібліографії [41, с. 450–451, 456]. Уже сам факт причетності до цих видань свідчив про те, що П. Єфименко перебував на ідейних позиціях українського народолюбства.

Північне заслання П. Єфименка в Холмогорах тривало до 1873 р. Місцеві губернатори неодноразово викликали його до Архангельська, де Петро Савич виконував роботу секретаря Губернського статистичного комітету. Втім незабаром жандарми відправляли його назад до Холмогор. Під час перебування в північному краї П. Єфименко активно вивчав народне життя, збираючи етнографічні, філологічні, історичні, правові та економічні матеріали. Велику допомогу надавав йому український народолюбець П. Чубинський, знайомий по Києву, який був змушений працювати в Архангельську, але зміг посісти авторитетне становище при губернській адміністрації як секретар Губернського статистичного комітету. П. Єфименко також знаходив підтримку і в редактора місцевих «Губернских Ведомостей» Н. Альбертіні, в той час відомого письменника, який теж перебував на засланні [12, с. 41–42].

П. Єфименко часто публікувався в «Архангельских Губернских Ведомостях», де упродовж 1865–1871 рр. розмістив 115 різнорідних статей, а в «Памятной Книжке Арханг[ельской] губ[ернии] на 1864 г.» та в «Трудах Арх[ангельского] Статист[ического] Комитета за 1865 г.» – ще 9 статей етнографічного змісту. Окрім того, Губернський

статистичний комітет видавав його окремі праці, зокрема «Заволжская Чудь, историко-этнографическое исследование» (1869) та «Сборник народных юридических обычаев Архангельской губернии» (1869) [12, с. 42].

У Холмогорах П. Єфименко продовжував підтримувати контакти з українськими народолобцями, про що не міг написати у своїх автобіографічних записках. Натомість спогади С. П. Швецова засвідчують, що П. Єфименко – один із перших дослідників народного життя на російській Півночі, разом з Олександром Строніним та Павлом Чубинським – відомими й діяльними політичними засланнями Архангельської губернії, часто просиджували з батьком мемуариста цілі вечори [40, арк. 16].

Про те, що очні контакти між П. Єфименком і П. Чубинським мали місце, свідчать й епістолярії. Так, у листі П. Єфименка до Олександра Кониського від 25 квітня 1863 р. йшлося, що П. Чубинський розповів Петру Савичу все, що діялося з Київською громадою за останні три роки, і вплив у його «розбите серце цілющої й живої води». Отримавши значну моральну підтримку, П. Єфименко зробив висновок, що треба «працювати й працювати для народу», і надихнувся задумом написати українську або східнослов'янську міфологію [18, арк. 70–70 зв.].

Від початку 1860-х рр. до П. Єфименка на заслання надходили листи від однодумців по українському ідейному табору. Так, український народолобець Анатолій Свидницький у листі від серпня 1862 р. сповіщав із Чернігівщини про новини у громадівському русі, зокрема про В. Антоновича, Малашенка, Ф. Панченка, Т. Рильського, Г. Стрижевського, О. Тищинського, П. Чубинського, Л. Яценка, згадував про «Черниговский листок» та «Основу», «Молодую Россию» російських радикалів тощо. Відвертість автора листа до «найкоханішого братчика Петра» переконує, що П. Єфименко був, безперечно, добре посвяченим у справи українського руху, навіть перебуваючи на засланні [31, с. 522–526].

У листі до О. Кониського, написаному 23 травня 1863 р., П. Єфименко чітко вказав на свою належність до «наших народолобців», коли високо оцінив практичний внесок Олександра Яковича у справу народної освіти, зокрема його листи до Комітету грамотності. Водночас він продемонстрував наявність царистських ілюзій у своєму світогляді, коли висловився за те, щоб заслання-українці написали клопотання до царя та шефа жандармів із проханням повернути їх на Батьківщину.

П. Єфименко вважав, що, побачивши помірковане, нереволуційне спрямування ідей українських народолобців, уряд дозволив би зібрати раду в Києві, щоб обговорити народні потреби. Водночас він сповіщав, що висланий по слідству за утворення не української, а космополітичної громади, ціль якої була революційна, маючи на увазі Харківсько-Київське таємне товариство. Щоб пояснити справжні цілі свідомого українства, український народолобець пропонував написати не тільки киянам, а всім українцям «другий Отзв» [18, арк. 72–73]. Перший «Отзв из Киева», підписаний 21 київським громадівцем й опублікований у листопаді 1862 р. у газеті «Современная летопись», засвідчував відмежування українців ліберально-демократичного напрямку від радикального змісту і спрямування прокламації «Молодая Россия» і відкидав звинувачення стосовно народолобців у державному сепаратизмі [19, с. 34–37].

Про чіткі українські ідейні пріоритети П. Єфименка свідчить і його лист до О. Кониського від 27 серпня 1863 р., де він сповіщав про арешти чернігівських українських громадівців, приводом до яких стали, за його словами, «нікчемні безтолкові прокламації московської роботи», які привіз із Москви в Чернігів землеволець Іван Андрущенко. Втім другу новину – про заборону видавати українські книжки для народу – він називав «значно гіршою» [18, арк. 71–71а]. Вочевидь, ця згадка віддзеркалює негативне ставлення П. Єфименка до сумнозвісного Валуєвського циркуляра (1863).

4 липня 1864 р. П. Єфименко листовно сповіщав О. Кониському, що зладив записку для збирання матеріалів у Південній Русі, яку сподівався опублікувати в «Губернских Ведомостях» південних губерній. А ще народолобець прагнув видати збірник українських шепотінь, яких зібрав уже 70. Водночас він висловлював думку про необхідність публічно оголосити в пресі кредо свідомих українців «про українську справу», докладно розібравши закиди «Московских ведомостей» та інших

часописів та раз і назавжди довести, що українофіли не є сепаратистами і в політику не втручаються [17, арк. 35–35 зв.] Із вказаним цілком узгоджується підготовлена ним у 1865 р. у Холмогорах «Программа для собирания материалов по мифологии в Южной России» [14, 8 арк.], яка вийшла друком під назвою «Программа для собирания сведений о народных суевериях и повериях в Южной России» (1866) і перевидавалася в Київських, Чернігівських, Подільських, Полтавських, Волинських «губернских ведомостях» [16, с. 191]. Усе це засвідчує, що на північному засланні П. Єфименко продовжував опікуватися українським національним культурництвом, яке стало серцевиною його світогляду.

Загалом же П. Єфименко листувався з О. Кониським упродовж 1863–1867 рр., коли написав до свого адресата 11 листів. До листа від 9 травня 1865 р. він додав «Програму для собирания материалов по мифологии в Южной России», що свідчило про його системні прагнення досліджень у галузі української міфології [4, арк. 1, 3].

Працюючи в Холмогорах членом Губернського статистичного комітету, П. Єфименко листувався з П. Чубинським, який обіймав посади старшого чиновника особливих доручень при Архангельському губернаторі, неодмінного члена Наказу громадського піклування та секретаря Губернського статистичного комітету і «мав великий вплив на службовців у губернії», що викликало занепокоєння чиновників Міністерства внутрішніх справ. 23 лютого 1867 р. факт листування П. Чубинського і П. Єфименка був ними помічений і став предметом конфіденційного ставлення [29, л. 1, 7].

П. Єфименко взяв участь в укладанні програм для вченої експедиції в «Західноруський край», що під керівництвом П. Чубинського здійснила в 1869–1870 рр. три евристичні подорожі. У результаті було зібрано величезну кількість етнографічного матеріалу, зокрема 4 000 пісень, 300 казок тощо. Цей фундаментальний матеріал видано Російським географічним товариством у семи томах «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край» (Санкт-Петербург, 1872–1878) [10, с. 258–259]. Свого часу М. Драгоманов зазначав, що П. Єфименко поряд із П. Чубинським та О. Кістяківським був одним із засновників науки про звичаєве право [11, с. 492].

Ці контакти викликали недовіру царських чиновників. Прикметно, що, незважаючи на те, щ в 1867 р. дворянський засідатель повітового суду в Холмогорах П. Єфименко отримав позитивну атестацію, в 1871 р. його кандидатуру на посаду секретаря Тамбовського губернського статистичного комітету було відхилено начальником штабу Корпусу жандармів та головним начальником III Відділення Власної й. і. в. канцелярії графом П. Шуваловим [37, с. 79].

У Холмогорах П. Єфименко знайшов свою долю – Олександрю Яківну Ставровську, місцеву вчительку, з якою познайомився навесні 1865 р. на ювілеї, присвяченому М. Ломоносову. Доповідь П. Єфименка викликала загальний інтерес, а доповідач особливо сподобався О. Ставровській [23, с. 14]. За походженням етнічна росіянка, вона зустріла й покохала українця-засланця Петра Савича та залишилася вірною йому на все життя. Закінчивши лише гімназію в Холмогорах, вона за допомогою самоосвіти розвинула свої непересічні здібності та згодом стала історикинею-професоркою – О. Я. Єфименко [30, с. 89; 5, с. 131].

9 лютого 1870 р. О. Ставровська взяла шлюб із Петром Савичем, хоча при цьому позбувалася права виховувати дітей в училищі. За О. Єфименко встановили поліцейське стеження і нагляд, до яких додалися й серйозні проблеми зі здоров'ям чоловіка, котрий страждав на катар шлунку та потерпав від нападів епілепсії [23, с. 15].

Серйозні життєві труднощі не стали на заваді інтенсивної інтелектуальної діяльності П. Єфименка, який зібрав на архангельському засланні величезний етнографічний матеріал, підготувавши 10 збірників із творів народної словесності Крайньої Півночі. Про це він сповіщав російському історико-славісту Нілу Попову в листі від 1 березня 1874 р. із Воронежа, куди він переїхав із Холмогорів. У наступному листі своєму кореспонденту від 25 червня того ж року П. Єфименко зазначав, що вже давно склав

програму книги для тих, хто вивчає народ. Народовивчення він розглядав як засіб національного самопізнання.

Прикметно, що П. Єфименко високо оцінював програму для збирання етнографічних відомостей, видану Південно-Західним відділом Російського географічного товариства як найцікавішу і найповнішу з усіх програм з етнографії. Водночас він зауважував, що ця програма мала на меті здебільшого простежити народні ідеали, а не пряму діяльність, а тому поряд із нею потрібна й інша, яка б дозволила розглянути побутові явища з погляду економічного. Вивчення народу, на думку П. Єфименка, необхідне для цілей життєвих, практичних, для розуміння того, «як і чим нам бути далі, і де шукати точки опори для подальшого нашого національного розвитку». Наступні листи П. Єфименка до Н. Попова від 28 вересня та 17 листопада 1875 р. із Самари, де він служив секретарем Губернського статистичного комітету, теж стосувалися зазначеної проблематики [12, с. 42; 13, лл. 1, 2, 9–12, 13–14, 15–16].

Принагідно зазначу, що лише в листопаді 1872 р. царська влада дозволила подружжю Єфименків виїхати з півночі до Воронежської губернії. Переїзд здійснювався за клопотанням графа О. С. Уварова перед міністром народної освіти і тривав до жовтня 1873 р. П. Єфименко володів неповторним даром прищеплювати любов до тієї справи, в яку був закоханий. Так, у Воронежі він встиг організувати гурток молодих жінок із метою розробки звичаєвого права [20, с. 271].

Цікаві згадки про перебування Петра та Олександри Єфименків у Воронежі залишив російський народник-«чайковець» Микола Чарушин, який проїздом через це місто відвідав подружжя. Проживали Єфименки в маленькій та скромній квартирці, заваленій давніми актами й рукописами, вивезеними, очевидно, з Архангельської губернії. Російському народнику пропагандистського напрямку відразу ж кинулося в очі, що господарі помешкання захоплювалися чисто науковою працею, намагалися зацікавити гостя унікальними матеріалами, пояснювали їх значення. Зрозумівши, що українських народолюбців зовсім не цікавить пропагандистська діяльність російських народників, М. Чарушин за добу покинув «симпатичних Єфименків» і виїхав до Москви [38, с. 164].

У січні 1874 р. Єфименки були звільнені від поліцейського нагляду й отримали право обирати місце проживання, а у вересні того ж року виїхали з Воронежа до Самари [12, с. 42; 23, с. 18–19]. З 1876 р. П. Єфименко оселився в Чернігові разом із дружиною Олександрою, яка сердечно полюбила свій новий рідний край і стала вірно та правдиво йому служити [12, с. 42; 30, с. 89]. 24 грудня 1876 р. П. Єфименко зустрівся в Києві з О. Кістяківським, який знав його як відомого збирача й обробника матеріалів зі звичаєвого права. Петро Савич сповістив співрозмовника, що склав широку програму зі звичаєвого права, яка втричі перебільшувала ту, що була оприлюднена Російським географічним товариством [20, с. 269].

31 грудня 1876 р. та 3 травня 1877 р. П. Єфименко направляв чергові листи Н. Попову з нового місця проживання за адресою: «Чернігів, на шосе, будинок Іващенко». Вони свідчать, що народовивчення залишалося науковим пріоритетом народолюбця. У листі тому ж адресату без дати він вів розмову про великі матеріали зі звичаєвого права населення Росії крайньої Півночі, систематизовані у збірники. Інтерес становить мотивація переїзду П. Єфименка до України, що він пов'язував почасти із хворобливим станом свого здоров'я, а почасти із бажанням «попрацювати для рідного краю». При цьому його цікавила розробка юридичних звичаїв у Чернігівській губернії [13, лл. 17–17 об., 19–19 об., 21–22].

Дійсно, незважаючи на важкі умови тривалого заслання, П. Єфименко сформувався в компетентного вченого-етнографа, знавця звичаєвого права. Свого часу Михайло Грушевський згадав його як «дослідника звичаєвого права» серед низки людей, «єдиною провинною яких була любов до української народності, її мови, традицій», за що вони зазнали переслідувань, адміністративного заслання в різні віддалені місцевості імперії, адже «сепаратизм» і «українофільство» стали вже синонімами. У тій задушливій

суспільній атмосфері цілком достатньо було однієї підозри, щоб «зарити людині шлях громадської діяльності, наукової кар'єри, державної служби» [7, с. 364].

У Чернігові П. Єфименко служив при Земському статистичному бюро, а потім у редакції «Земского Сборника». У творчому сенсі чернігівський період теж був плідним, оскільки там із-під пера Петра Савича вийшло багато статей історичного, статистично-економічного і земсько-господарського змісту, що друкувалися в «Особом Приложении к Губернским Ведомостям», здебільшого за 1878 р., та в «Земском Сборнике» [12, с. 42].

До того ж етнографічні дослідження П. Єфименка друкувалися в «Записках Русского географического общества» (1868, 1873, 1878) та в «Судебном журнале» (1873, №№ 7, 8). У «Журнале Мин[истерства] Нар[одного] Просвещения» за 1874 р. №№ 9–11 була опублікована монографія вченого «Знаки собственности (опыт исследования по сравнительному обычному праву)». Московське товариство любителів природознавства, антропології та етнографії видало великий двотомник «Материалов по этнографии русского населения Архангельской губернии» (Москва, 1877–1878 рр.). У різні роки в «Древностях Московского Археологического Общества» П. Єфименко опублікував різноманітні статті та кореспонденції з археології. Прикметно, що вчений оприлюднював і результати своїх пошуків у галузі історичної україністики. Для читачів мала інтерес стаття в «Русской Старине» (1875, кн. XI) «Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи (его заточение в Соловец[ком] монастыре)» [12, с. 42].

Праці П. Єфименка в галузі звичаєвого права викликали інтерес не тільки в добропорядних учених, але й нечистих на руку, які вдавалися до плагіату. На факт такої крадіжки вказував О. Кістяківський, який зафіксував, що доцент Петербурзького університету і товариш обер-прокурора І. Фойницький приписав собі авторство програми зі звичаєвого карного права, складеної П. Єфименком для розгляду в Російському географічному товаристві. За словами Петра Савича, його іншу програму – з цивільного права – безсоромно вкрав ще один петербурзький чиновник – П. Матвеев [20, с. 551].

Відстоювати свої авторські права у протистоянні з ранговими чиновниками П. Єфименку було дуже важко. Адже він, за словами О. Кістяківського, «переслідуваний трудівник», який 17 років належав до адміністративних засланців, переслідування над яким тривали. Так, у 1880 р. він був змушений залишити місце чиновника з особливих доручень при Чернігівському губернаторі і шукати місце роботи в Харкові. Переїжджаючи до нового для себе губернського міста, П. Єфименко перевіз Малоросійський архів із Чернігова в Харківський університет, про що повідомляв О. Кістяківському 30 серпня 1880 р. [21, с. 262].

Наступним періодом інтелектуальної діяльності П. Єфименка став Харків, куди в 1879 р. він переїхав із дружиною Олександрою Яківною на запрошення відомого тоді земського діяча, доктора медицини Єгора Гордієнка як статистика в харківську підкомісію з дослідження залізничної справи. Згодом він працював повітовим земським статистиком, секретарем Губернського статистичного комітету і врешті-решт членом-оцінщиком Харківського відділення Дворянського Земельного Банку [12, с. 42–43; 34, с. 406].

Перебуваючи в Харкові, упродовж 1882–1888 рр. П. Єфименко опублікував 35 різноманітних розвідок у журналі «Киевская старина», друкованому органі Київської Старої громади. Особливо інтенсивно український народолобець співпрацював із журналом у першій половині 80-х рр. XIX ст. В 1882 р. він опублікував такі статті, замітки й повідомлення, як «Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете», «Один из протестовавших [Сотенный осавул Матвій Новик про відновлення козацьких вольностей]», «Последний писарь Войска Запорожского Глоба», «Ссылные малороссияне в Архангельской губернии 1708–1802 г.», в 1883 р. – «Шпитали в Малороссии», «Школа для обучения певчих, назначавшихся ко двору», «Подозрение, взведенное на проезжающих, в отравлении воды во время холеры 1848 г.», «Братства и союзы нищих», в 1884 р. – «Могила гетманцев в г. Лебедине», «Присяга духовенства», в 1886 р. – «Из эпохи крестьянской реформы на юге России (Народные

слухи и толки о воле и земле», «К истории семейных разделов у крестьян», «Потребность в биографическом словаре южнорусских деятелей и несколько слов о его программе», в 1888 р. – «Экономические заметки о старине и материалы [Рудні на Сіверщині] [26, с. 27–28, 65]. Як бачимо з тематики матеріалів, П. Єфименко цікавився різноманітними малознаними аспектами минулого України, зокрема збереженням історичної пам'яті, боротьбою за відновлення козацьких вольностей, духовним, освітнім, сімейним, соціальним та економічним життям українців.

Своїми публікаціями П. Єфименко вводив до наукового обігу нові історичні джерела – «Образцы обличительной литературы в Малороссии», «Экстренные расходы из сумм Малороссийской коллегии [Укази Катерини II Малоросійській колегії 1772–1780 рр.] (1882), «Административное распоряжение по поводу слухов о кончине мира [Ордер Воронежського та Харківського генерал-губернатора Черткова, 1785 р.] (1883), «Последствие клятвopеступления [Донесення полкового осавула Михайла Самопаса гетьману К. Розумовському], «Переобмундирование воронежских чиновников конца XVIII ст.» (1886), «Указ Петра I о ссылке Забелы и Загоровского» (1887) [26, с. 106, 137, 155].

На сторінках «Киевской старины» П. Єфименко публікував свої розвідки у галузях етнографії та фольклористики. Це, зокрема, статті «Упыри (Из истории народных преданий)» (1883) та «Суд над ведьмами», «К статье «Суд над ведьмами»» (1883), «Попытка околдовать волостной суд» (1884), «Околдование начальства» (1886), публікації етнографічних джерел та фольклористичних пам'яток «Откуда взялись запорожцы (народное предание)» (1882), «Старинные способы возвратить язык немому и рассеять ложные слухи» (1884), «Запрещение купальских огней» (1885), «Затерявшаяся песня о событиях 1696 г.» (1886), «Жертва купальского огня» (1887). У матеріалі «К предполагаемому описанию Харьковской губернии» читачі знайомилися з «Программой для описания быта сельского населения» П. Єфименка (1892) [26, с. 195, 206, 211, 212, 188–189]. У сфері публікації літературних пам'яток П. Єфименко видав «Псалма XVIII ст.» (1887) [26, с. 231]. Журнал містив «Библиографический указатель трудов П. П. Чубинского» П. Єфименка (1884) та некролог «Н[иколай] Д[митриевич] Мизко [26, с. 370, 432].

«Киевская старина» публікувала й рецензії на праці П. Єфименка, зокрема: в 1884 р. рецензію Бориса Грінченка – «Харьковский календар на 1884 г. Изд. Харьковского губернського статистического комитета, под ред. действительного члена секретаря П. С. Ефименко. Харьков, 1883. VIII, 455, 161, 41 с.», в 1885 р. – рецензію Дмитра Багалія «Харьковский календар и Памятная книжка на 1885 г. Издание Харьковского губернського статистического комитета, под редакцией действительного члена-секретаря П. С. Ефименко. Харьков, X, 674, 128, 41 с.», в 1886 р. – рецензію Ф. Николайчика «Харьковский календар на 1886 г. Год XIV. С видом г. Харькова в начале XIX ст. Изд. губ. статистич. ком-та под. ред. П. С. Ефименко», в 1887 р. – рецензію Д. Багалія (Д. Чепного) «Харьковский календар на 1887 г. и Харьковский сборник (литературно-научное приложение к календарю). Изд. Харьковского губ. статистич. Ком-та, под. ред. действ. члена-секретаря П. С. Ефименко» [26, с. 254, 339, 341]. Прикметно, що співробітництво П. Єфименка з журналом «Киевская старина» тривало й надалі.

У Харкові П. Єфименко взяв активну участь у низці важливих наукових, культурних та громадських інституцій. З істориком Д. Багалієм він багато співпрацював у справі організації Історичного архіву при Харківському історико-філологічному товаристві, де зібрано численний і цінний матеріал з історії Гетьманської України і взагалі Лівобережжя [9, с. 169]. Д. Багалій зазначав, що Харківське історико-філологічне товариство при Харківському університеті вельми активно працювало в галузі питань, пов'язаних із вивченням місцевого краю та України («Південної Росії»). З питань української («південноруської») історії були зроблені численні повідомлення М. Дриновим, П. Єфименком, О. Єфименко, Д. Яворницьким, Ю. Морозовим, О. Лебедєвим [1, с. 631].

У 1880-х рр. Петро та Олександра Єфименки увійшли до Харківського українського гурту, до якого також належали відставний гімназійний учитель Дмитро Пильчиков,

перекладач Михайло Лободовський, військовий лікар і фольклорист Володимир Александров, адвокат Андрій Шиманов, Євген Чикаленко. До Харківської української громади входили також відомі українські вчені: Дмитро Багалій, Олександр Потебня, Микола Сумцов та ін. [39, с. 97, 100; 34, с. 412].

У Харкові П. Єфименко разом із дружиною взяли активну участь в організації краєзнавчого історичного гуртка, в діяльності Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ), яке функціонувало при Харківському університеті. У лавах ХІФТ П. Єфименко активно працював поряд з О. Потебнею, М. Сумцовим, О. Русовим, П. Івановим, Я. Новицьким, Д. Яворницьким та ін. У «Сборнике Харьковского историко-филологического общества» публікувалися його фольклорні записи та дослідження [16, с. 199, 209]. Гостинний будинок Єфименків став місцем зібрань харківської демократичної інтелігенції, на яких обговорювалися важливі наукові проблеми та нагальні аспекти суспільного життя [34, с. 406].

За значні наукові праці П. Єфименка обрано в члени низки наукових товариств, зокрема таких як Російське географічне, Московське археологічне, Товариство любителів природознавства, антропології та етнографії, Київське юридичне, Літописця Нестора і Харківське історико-філологічне. Доробок українського інтелектуала здобув срібну і малу золоту медалі від Російського географічного товариства. Однак важкі умови життя і хронічна перевтома призвели до помітного погіршення здоров'я з 1887 р. [12, с. 43]. Це підтвердив у своїх спогадах Є. Чикаленко, який зазначав: «Петро Єфименко (псевдонім Одинець) – дуже цінна, розумна людина, але тоді, у 80-х роках, коли я його знав, був хворий напівінвалід» [39, с. 101].

Про перебування подружжя Єфименків у Харкові залишив стислі згадки Юлій Бунін, який наприкінці 1880-х рр. повернувся в це місто після кількарічного перебування в нелегальному становищі, в ув'язненні та під наглядом поліції. Єфименки радо прийняли такого гостя серед іншої молоді у своєму будинку. Ба більше, вони надали рекомендацію Ю. Буніну, яку адресували відомому громадському діячеві народницького спрямування Миколі Кулябко-Корецькому, очільнику Полтавського губернського статистичного бюро. Вже навесні 1890 р. Ю. Бунін отримав запрошення на роботу в цю установу, а незабаром добре зійшовся у справах бюро з М. Кулябко-Корецьким і згодом став його наступником [3, л. 1].

П. Єфименко позитивно вплинув на життєвий, світоглядний та професійний вибір низки українських громадських та наукових діячів. Так, український народолюбець навернув на шлях наукових досліджень історії запорозьких козаків молодого Дмитра Яворницького [32, с. 27]. Відомий етнограф Микола Сумцов, розробляючи проблему «Міф і фольклор», не оминув увагою працю П. Єфименка «Збірка українських замовлянь» (1874) [8, с. 105]. Петро та Олександра Єфименки відіграли роль у національному самовизначенні Леоніда Жебуньова. Під впливом спілкування з ними він звернув пильну увагу на український національний рух, який згодом став назавжди його життєвим і світоглядним вибором [39, с. 240]. Відомий історик Дмитро Багалій теплим словом згадував подружжя Єфименків, зокрема наголошував, що Петро Савич був українцем [2, с. 228].

У спогадах Софії Русової йшлося про важке життя Єфименків у Харкові, адже Петро Савич тяжко хворів на епілепсію, що впливало на його розумові здібності. Щоб прогодувати п'ятьох дітей, Олександра Яківна стала працювати за двох [30, с. 88]. Коли Петро Савич зовсім заслаб і потрібні були кошти, Олександра Яківна написала на конкурс редакції «Киевской Старини» працю з історії України, що була видана авторкою в 1905 р., за умов революції [39, с. 164–165].

Подружжя Єфименків приваблювало сучасників своєю щирістю. Попри серйозні проблеми зі здоров'ям, П. Єфименко не падав духом. Свідком цього був Іван Липа, приїхавши до Харкова, зайшов до всіх знайомих, але тільки від Єфименків вийшов задоволений. Про П. Єфименка він записав у листі до Марії Грінченко від 27 листопада 1897 р.: «Петро С[авич] нездужає, а втім повний віри й надії» [22 с. 176]. Проте з роками активність П. Єфименка зменшувалася. Так, той же І. Липа у листі до Олександра

Кандиби від 24 лютого 1906 р. запитував: «Як здоров'я Олександрів Яковни і Петра Савича [Єфименко]? Чом їх ніде в літературі не чути?» [22, с. 445].

Проте, незважаючи на великі життєві труднощі, в 1906 р. П. Єфименко під псевдонімом П. Одинець опублікував в журналі «Киевская старина» велику статтю «К вопросу об украинском народничестве [Опыт программных вопросов для изучения украинской национальной идеи]» – своєрідний інтелектуальний заповіт своїм наступникам. Ця стаття є важливим джерелом з ідеології П. Єфименка, що не могла не змінюватись під впливом реалій часу. Прикметно, що автор визначав українське народництво як націоналістичний напрям і актуалізував питання про його всебічне вивчення й популяризацію як напрям націонал-демократії. Громадський діяч та вчений визначив основні завдання націонал-демократів, серед яких пріоритетними назвав такі, як українська національна самосвідомість, національно-культурний розвиток, утвердження мови. Ідеалом українських народників П. Єфименко проголошував добробут нації, як матеріальний, так і духовний, почуття любові до батьківщини [25, с. 339, 340, 343, 354; <https://runivers.ru/lib/book8963/480095/> 21.02.2021].

Характерно, що в той час П. Єфименко вже мислив національними категоріями, дав визначення нації. Майбутнє її поступу він вбачав у добробуті, в гармонізації всіх сторін і потреб життя. При цьому мислитель піддавав критиці як тодішній капіталізм, який називав «великим злом», так і теорії соціалізму, зокрема марксизм. Перебуваючи на автономістських позиціях, П. Єфименко виступав прихильником обмеженої монархії. Насамкінець український діяч накреслив детальну програму вивчення українського народництва як національно-культурницького руху [25, с. 354, 355, 358, 361–369; <https://runivers.ru/lib/book8963/480095/> 21.02.2021].

У 1907 р. Олександрю Єфименко запросили для читання лекцій з історії України на Вищі Бестужевські жіночі курси до Санкт-Петербурга. Так П. Єфименко знову опинився в столиці імперії, де він продовжував тяжко хворіти [34, с. 413]. Помер український народолобець та народознавець 20 (07) травня 1908 р. і похований неподалік від Санкт-Петербурга по Фінляндській залізниці [5, с. 131; 30, с. 90].

У чому ж значення діяльності українського народолобця, культурника Петра Єфименка? Відповідь на це запитання, на наш погляд, свого часу вже надала Наталія Полонська-Василенко. У своїх «Спогадах» мемуаристка назвала П. Єфименка, поряд із О. Русовим, П. Чубинським, Н. Молчановським, серед тих сотень українських патріотів, яких звали «українофілами», «культурниками», «просвітянами» і які впродовж пореформених десятиліть російською мовою провадили «українське освідомлення», причому втрачали посади, а то й опинялися на Далекій Півночі [28, с. 175].

Висновки. Таким чином, у 1861–1873 рр. український народолобець П. С. Єфименко перебував на архангельському засланні, де продовжував опікуватися українським національним культурництвом, активно вивчав народне життя, збирав та опрацьовував етнографічні, філологічні, історичні, правові та економічні матеріали, підтримував зв'язки з діячами українського національного руху О. Строніним та П. Чубинським на засланні, листувався з О. Кониським та А. Свидницьким – народолобцями в Наддніпрянщині. Незважаючи на поліцейський нагляд, П. Єфименко співпрацював із виданнями українського спрямування – петербурзькою «Основою» та «Чернігівським листком». Подальша національно-культурницька праця українського діяча тривала в 1870-х-1880-х рр. у Воронежі, Самарі, Чернігові та Харкові. Плідним виявився чернігівський період (1876–1879 рр.), коли з-під пера П. Єфименка вийшло багато статей історичного, статистично-економічного і земсько-господарського змісту. Перебуваючи з 1879 р. у Харкові, П. Єфименко разом із дружиною О. Єфименко брав активну участь у діяльності Харківської української громади, організації краєзнавчого історичного гуртка, роботі Харківського історико-філологічного товариства. Водночас у 1882–1888 рр. він став активним дописувачем журналу «Киевская Старина» – органу Київської Старої громади. Визнанням плідної праці дослідника-українознавця стало його прийняття до лав Російського Географічного товариства, Московського Археологічного товариства, Товариства любителів природознавства, антропології

та етнографії, Київського Юридичного товариства, Історичного товариства імені Нестора-Літописця. Помітне погіршення стану здоров'я з 1887 р. негативно вплинуло на динаміку громадської та наукової активності П. Єфименка. Втім навіть на початку ХХ ст. він опікувався проблемами вивчення української національної ідеї, яку вбачав у добробуті, гармонізації всіх сторін і потреб життя української нації. До кінця життя П. Єфименко був послідовним прихильником українського народолюбства, національно-культурного відродження, перебував на поступових автономістських позиціях національного культурництва. Як українознавець, він зробив помітний внесок у розвиток статистики, етнографії, фольклористики, історичних знань, публікацій джерел з українського минулого, звичаєвого права, економіки. Активна інтелектуальна діяльність П. Єфименка – переконливий приклад самовідданого служіння українській громадській справі та національній науці, без поступу яких не можна уявити процес творення української модерної нації.

REFERENCES

1. *Bagalej, D. I., Miller, D. P.* (1993). *Istorija goroda Har'kova za 250 let ego sushhestvovaniya (1655–1905)* [The history of the city of Kharkov for 250 years existence (1655–1905)]. Istor. monografija: V 2 t. T. II. XIX – nachalo XX veka. Reprint. izd. Har'kov, 982 s. (in Russian).
2. *Bagalij, D. I.* (1993). *Istoriya Slobids'koyi Ukrayiny* [History of Slobidska Ukraine] / peredmova, komentar V.V. Kravchenka. Xarkiv: Del'ta, 256 s. (in Ukrainian).
3. *Bunin, Ju. A.* Vospominaniya. Otryvki [Memories. Excerpts]. *Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka. Otdel rukopisej.* F. 612. Bunin Ju. A. Karton 1. D. 1, 29 l (in Russian).
4. *Voznyak, M.* Z rokiv zaslannya Petra Yefy'menka v Arxangel'shhy'nu (Ly'stuvannya z Oleksandrom Kony's'ky'm v rr. 1863–1867) [From the years of exile of Peter Efimenko in the Arkhangel'sk region (Correspondence with Alexander Konisky in the years 1863–1867)]. *Insty'tut rukopy'su Nacional'noyi biblioteky' Ukrayiny' imeni V.I. Vernads'kogo. Viddil rukopy'siv.* F. X, spr. 16999, 10 ark. (in Ukrainian).
5. *Golobucz'ky'j, P. V.* (2005). *Yefy'menko Petro Savy'ch* [Yefimenko Petro Savych]. *Ency'klopediya suchasnoyi Ukrayiny' / golova redkol. V.A. Smolij.* T. 3. E – J. Ky'yiv: Nauk. dumka, s. 131–132 (in Ukrainian).
6. *Gosudarstvennyj arhiv Rossijsklj Federacii.* F. 1167. Op. 2. D. 2111 (in Russian).
7. *Grushevs'ky'j, My'xajlo* (2013). *Ukrayins'ke py'tannya* [Ukrainian question]. V: *Tvory': u 50 t. / golov. red. kol. Soxan' Pavlo – golov. red. ta in. T. 4. Kn. II. Seriya Suspil'no-polity'chni tvory' (ly'stopad 1918 – zhovten' 1926 r.).* L'viv: Vy'd-vo «Svit», s. 359–374 (in Ukrainian).
8. *Dmy'trenko, My'kola* (2004). *Ukrayins'ka fol'klory'sty'ka drugoyi polovy'ny' XIX stolittya: shkoly', postati, problemy'* [Ukrainian folklore of the second half of the XIX century: schools, figures, problems]. Ky'yiv: Vy'd-vo «Stal'», 384 s. (in Ukrainian).
9. *Doroshenko, D. I.* (1996). *Oglyad ukrajins'koyi istoriografiji. Derzhavna shkola: Istoriya. Politologiya. Pravo* [Review of Ukrainian historiography. Public school: History. Politology. Right]. Ky'yiv: Vy'd-vo «Ukrayinoznavstvo». 257 s. (in Ukrainian).
10. *Dragomanov, M. P.* (1991 a). *Uchenaja jekspedicija v Zapadnorusskij kraj* [Scientific expedition to the Western Russian region]. s. 254–275 (in Russian).
11. *Dragomanov, M. P.* (1991 b). *Chudacz'ki dumky' pro ukrajins'ku nacional'nu spravu* [Strange thoughts about the Ukrainian national cause]. *Vy'brane.* S. 461–558 (in Ukrainian).
12. *Efimenko, Petr Savvich* (2009). *Avtobiograficheskie zametki* [Autobiographical notes]. V: *Starikov G.M. Materiali do biografij Petra ta Oleksandri Efimenkiv. Sums'ky'j istory'ko-arxivny'j zhurnal.* № VI–VII, s. 39–47 (in Russian).
13. *Efimenko, P. S.* (1874–1875, 1877–1878). *Pis'ma k Popovu Nilu* [Letters to Popov Neil]. *Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka. Otdel rukopisej.* F. 239 (Nila Popova). 8. 41 (in Russian).
14. *Efimenko, P.* (1865). *Programma dlja sobiraniya materialov po mifologii v Juzhnoj Rossii* [A program for collecting materials on mythology in southern Russia]. *Insty'tut rukopy'su Nacional'noyi biblioteky' Ukrayiny'.* *Viddil rukopy'siv.* F. 170, spr. 538, 8, ark. 15 (in Russian).
15. *Yefremov, Sergij* (2002). *V tisy'n'x ryamcyax. Ukrayins'ka kny'ga v 1798–1916 rr.* [In tight straps. Ukrainian book in 1798–1916]. *Vy'brane. Statti. Naukovi rozvidky'. Monografiya.* Ky'yiv: Nauk. dumka, s. 152–180 (in Ukrainian).

16. *Ivannikova, Lyudmy'la* (2010). Yakiv Novy'cz'ky'j. Fol'klory'st, istory'k, pedagog [Jacob Novitsky. Folklorist, historian, teacher] / za red. S. V. My'shany'cha. Zaporizhzhya: AA Tandem, 388 s. (in Ukrainian).
17. *Insty'tut literatury' im. T. G. Shevchenka NAN Ukrainy'ny' Viddil rukopy'sny'x fondiv ta tekstologiyi*. F. 77, spr. 124 (in Ukrainian).
18. *Insty'tut literatury' im. T. G. Shevchenka NAN Ukrainy'ny' Viddil rukopy'sny'x fondiv ta tekstologiyi*. F. 77, spr. 125 (in Ukrainian).
19. *Katrenko, A. M.* (1999). Ukrayins'ky'j nacional'ny'j rux XIX st. Chasty'na II. 60–90-ti roky' XIX st.: navch posibny'k [Ukrainian national movement of the XIX century. Part II. 60–90 years of the XIX century: textbook]. K.: [Ky'yiv. un-t im. Tarasa Shevchenka], 189 s. (in Ukrainian).
20. *Kistyakivs'ky'j, O. F.* (1994). Shhodenny'k (1874–1885) [Diary (1874–1885):] u 2 t. T. 1 (1874–1879) / uporyad.: V. S. Shandra (st. uporyad.), M. I. Buty'ch, I. I. Gly'z', O. O. Franko. Ky'yiv: Nauk. dumka, 648 s. (in Ukrainian).
21. *Kistyakivs'ky'j, O. F.* (1995). Shhodenny'k (1874–1885) [Diary (1874–1885):] u 2 t. T. 2 (1880–1885) / uporyad.: V. S. Shandra (st. uporyad.), M. I. Buty'ch, I. I. Gly'z', O. O. Franko. Ky'yiv: Nauk. dumka, 584 s. (in Ukrainian).
22. *Ly'stuvannya Ivana Ly'py' (1892–1922) [Correspondence of Ivan Lypa (1892–1922)]* (2020) / uporyad. Igor Stambol. Ky'yiv: Tempora, 576 s. (in Ukrainian).
23. *Markov, P. G.* (1966). A. Ja. Efimenko – istorik Ukrainy [A. Ya. Efimenko is a historian of Ukraine] / pod red. chl.-korr. AN USSR prof. I. A. Gurzhija. Kiev: Izd-vo Kievs. gos. un-ta, 124 s. (in Russian).
24. *Markov, P. G.* (2009). Yefy'menko Petro Savy'ch [Yefimenko Petro Savych]. *Ency'klopediya Suchasnoyi Ukrainy'*. T. 9. E – Zh. Ky'yiv, s. 466 (in Ukrainian).
25. *Odinec P. [Efimenko, P.]* (1906). K voprosu ob ukrainskom narodnichestve [Opyt programnykh voprosov dlja izuchenija ukrainskoj nacional'noj idei] [On the question of Ukrainian populism [Experience of program issues for the study of the Ukrainian national idea]. *Kievskaja starina*. T. 93. Ijul' – avgust, s. 338–376 <https://runivers.ru/lib/book8963/480095/> 21.02.2021 (in Russian).
26. *Paliyenko, Mary'na* (2005 a). «Ky'evskaya stary'na» (1882–1906). Sy'stematy'chny'j pokazhchy'k zmistu zhurnalnogo [«Kiev Antiquity» (1882–1906). A systematic index of the contents of the journal]. Ky'yiv: Tempora, 608 s. (in Ukrainian).
27. *Paliyenko, Mary'na* (2005 b). «Ky'evskaya stary'na» u gromads'komu ta naukovomu zhy'tti Ukrainy'ny' (kinecz' XIX – pochatok XX st.) [«Kiev antiquity» in the public and scientific life of Ukraine (late nineteenth – early twentieth century)]. Ky'yiv: Tempora, 384 s. (in Ukrainian).
28. *Polons'ka-Vasy'lenko, Nataliya* (2011). Spogady' [Memoirs] / uporyadkuvannya, vstup. statyya ta imenny'j pokazhchy'k Valeriya Shevchuka. Ky'yiv: Vy'davn. dim «Ky'yevo-Mogy'lyans'ka akademiya», 591 s. (in Ukrainian).
29. *Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv*. F. 1282, op. 1, d. 12. (in Russian).
30. *Rusova, Sofiya* (1996). Moyi spomy'ny' [My memories]. Ky'yiv: Ukrayina-Vita, 208 s. (in Ukrainian).
31. *Svy'dny'cz'ky'j, Anatolij* (1985). Roman. Opovidannya. Nary'sy' [Novel. Story. Draw] / uporyadk. i pry'mitky' R. S. Mishhuka; vstup. statyya P. P. Xropka. Ky'yiv: Nauk. dumka, 576 s. (in Ukrainian).
32. *Svitlenko, Sergij* (2017). Dmy'tro Yavorny'cz'ky'j: vcheny'j ta pedagog v ukrayins'komu intelektual'nomu spivtovary'stvi [Dmytro Yavornytsky: scientist and teacher in the Ukrainian intellectual community]. Monogr. 2-ge vy'd. Dnipro: Lira, Dnipro: Lira, 312 s. (in Ukrainian).
33. *Svitlenko, Sergij* (2021). Ukrayins'ky'j narodolyubecz' ta ukrajinoznavec' Petro Yefy'menko formuvannya svitoglyadu [Ukrainian patriot and Ukrainian scholar Petro Yefimenko forming a worldview]. *Doslidzhennya z istoriyi i filozofiyi nauky' i texnyky'*. Nauk. zhurnal. 2021. Tom 30, № 1, s. 95–103 (in Ukrainian).
34. *Smolij, V. A.* (1990). A. Ja. Efimenko: ocherk zhizni i nauchnogo tvorcestva [A. Ya. Efimenko: an essay on life and scientific creativity]. V.: A. Ja. Efimenko. *Istorija ukrainskogo naroda*. Kiev: Libid', s. 403–426 (in Russian).
35. *Sumczov, M. F.* (2008). Doslidzhennya z etnografiyi ta istoriyi kul'tury' Slobids'koyi Ukrainy'ny' [Research on ethnography and cultural history of Slobidska Ukraine]. *Vy'brani praci*. Xarkiv: Vy'd-vo «ATOS», 558 s. (in Ukrainian).
36. *Surman, Yan* (2014). Aleksandra i Petro Yefy'menky': impers'ki biografiyi ta histoire croisée [Alexandra and Peter Efimenko: imperial biographies and histoire croisée]. *Ukrayina moderna*.

- Mizhnarodny'j intelektual'ny'j chasopy's. <https://uamoderna.com/book/242–242> 17.02.2021 (in Ukrainian).
37. *Tkachenko, P. S.* (1978). *Uchashhajasja molodezh' v revoljucionnom dvizhenii 60–70-h gg.* [Young students in the revolutionary movement of the 60's and 70's]. Moskva: Mysl', 246 s. (in Russian).
 38. *Charushin, N. A.* (1973). *O dalekom proshlom. Iz vospominanij o revoljucionnom dvizhenii 70-h godov XIX veka* [About the distant past. From memories of the revolutionary movement of the 70s of the XIX century]. 2-e izd., ispr. i dop. Moskva: Mysl', 408 s. (in Russian).
 39. *Chy'kalenko, Yevgen* (2003). *Spogady' (1861–1907) [Memoirs (1861–1907)].* Ky'yiv: Vy'd-vo «Tempora», 416 s. (in Ukrainian).
 40. *Shvecov S.P.* *Teni proshlogo. Vospominanija [Shadows of the past. Memories].* *Arhiv Doma Plehanova.* F. 1263 (Shvecov S.P.), op. 1, d. 18 (in Russian).
 41. *Sheveliv, Borys* (1928). *Ty'zhnevny'k «Cherny'givs'ky'j Ly'stok» za redakciyeyu L.I. Glibova (1861–1863 rr.)* [Weekly «Chernihiv Leaf» edited by L.I. Glibov (1861–1863)]. *Cherny'giv i pivnichne Livoberezhzha.* [Ky'yiv], s. 443–487 (in Ukrainian).
 42. *Kappeler, Andreas* (2012). *Russland und die Ukraine: verflochtene Biographien und Geschichten.* Wien: Böhlau Verlag, 395 S. (in German).

Received 23.01.2022

Received in revised form 25.02.2022

Accepted 25.03.2022

DOI: 10.15421/272206

УДК 94(477)«1950/1980»

O. Honcharova, S. Miroshnichenko, O. Ryabchenko

H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine

MUSIC AND SONG AS A FORM OF DISSENT IN THE SOVIET UNION IN THE LATE 1950s – 1980s

E-mail: olia.goncharova2016@gmail.com

ORCID: 0000–0002–8697–3211

E-mail: miroshnichsvetlana@gmail.com

ORCID: 0000–0002–9384–7491

E-mail: lerche555@ukr.net

ORCID: 0000–0002–1249–2482

Abstract. In the article, author considers music and song as a form of resistance to the state policy in the field of ideology and culture of the USSR in the late 1950s – 1980s. The relevance of the topic is determined by the current increase in the interest of scholars in the political and ideological processes that took place in this period. The research methodology is based on the study was based on the principles of anthropocentricity, cultural determinism, historicism, objectivity and consistency. The scientific novelty consists in the disclosure of the development of specific forms of uncensored music and song art in the Soviet Union, namely: author's song, rock music; the specificity of the cultural process and unofficial creative activity of representatives of these genres in the Ukrainian SSR during the study period was determined. Conclusions. Music and song are one of the manifestations of dissent that influenced significantly the views of a large part of the population of the Soviet Union and the union of republics of the late 1950s – 1980s, despite the restrictions of the authorities. However, this phenomenon and its place in the social life of the Soviet Union has not been the subject of independent research yet. Author's song and rock music became a worldview, a kind of religion, a lifestyle, a system of values of the people of that time. They did not set themselves «rebellious» tasks, as it was commonly defined by the ruling elite of the USSR. The performers of these genres and their fans sought to create